

דף שבועי

בס"ד

פרשת פינחס, תשפ"ו, מספר 1675

והייתה לבני ישראל לחוקת משפט רוני שויקה

בבלתי מתאים לרוח הזמן. באשר להכרה בתוקפה של צוואת המת, הוא אף עמד באופן חזיתי נגד הנורמה המקובלת בחברה הכללית. על פי ההלכה אדם אינו יכול לצוות את רכושו לאחר מיתה בניגוד לדין תורה, אלא באופנים מסוימים של מתנה מחיים והקנאה. מעתה עולים מקרים שבהם סירבו יהודים לחלק את הירושה על פי ההלכה היהודית, ודרשו לדון את העיזבון על פי דין המדינה בבית משפט אזרחי. אחת הפרשות המפורסמות היא הסכסוך על העיזבון של נסים שמאמה, יהודי תוניסאי שהלך לעולמו בעיר ליבורנו שבאיטליה בשנת 1873. תיאור הפרשה להלן מבוסס על מאמר עשיר ומרתק של ג'סיקה מ' מרגליו¹ וכאן יובאו עיקרי הדברים בלבד. שמאמה צבר הון עתק בתוניסיה, והשאיר עיזבון בסך של כעשרים ושבעה מיליון פרנק. שמאמה היגר מתוניסיה יחד עם עזיזה, בתו של שלמה אחיינו, ומשפחתה – תחילה לפרז, ולאחר מכן לליבורנו. עזיזה ומשפחתה התגוררו עימו בביתו עד לפטירתו. שמאמה הותיר אחריו צוואה, שבה הוריש מחצית מהעיזבון לעזיזה, והמחצית השנייה אמורה הייתה להתחלק בין שני אחיינים נוספים. לשלמה, אביה של עזיזה, נסים ציווה בצוואה סכום זעום ביחס של 25,000 פרנק בלבד. אלא, שאם היה מתברר כי הצוואה אינה תקפה על פי ההלכה, אזי על פי דין תורה, שלמה, שהיה אחד משלושת היורשים של העיזבון, היה זכאי לשליש ממנו. כמובן שבמקרה כזה, בתו עזיזה לא הייתה מקבלת כלום. שלמה, שהקשר שלו עם בתו היה מנותק זה מכבר, יצא נגדה למאבק משפטי על העיזבון, יחד עם קרובי משפחה נוספים מתוניסיה, מתוך כוונה לסעון שהצוואה לא נערכה על פי ההלכה, ועל פי הדין הדתי הוא אחד משלושת היורשים החוקיים. מאחורי מאבקו של שלמה עמדה הממשלה התוניסאית, וראש הממשלה אף החתים את שלמה על מסמך, שלפיו רבע מחלקו בעיזבון יעבור לאוצר המדינה, כביכול כדי להחזיר חובות פתוחים שהותיר אחריו נסים. למרות ששאלת כשרותה ההלכתית של הצוואה הייתה במוקד הסכסוך, למעשה נידון התיק בבתי המשפט האיטלקיים, שהיו צריכים לפסוק בשאלה מקדימה: האם נסים נחשב עדיין אזרח תוניסאי, והעיזבון נידון על פי המשפט התוניסאי או אולי, בעקבות הגירתו לליבורנו צריך העיזבון להיות

פרשיית הנחלות בפרשתנו מונה את סדר הירושה: איש כי ימות וכן אין לו והעברתם את נחלתו לבתו. ואם אין לו בת ונתתם את נחלתו לאחיו. ואם אין לו אחים ונתתם את נחלתו לאחי אביו. ואם אין אחים לאביו ונתתם את נחלתו לשארו הקרב אליו ממשפחתו וירש אתה (במ' כז-ח-יא). המשנה בראש פרק 'אלו נוחלין' חוזרת על סדר הירושות, ומוסיפה עליו שני כללים: "זה הכלל: כל הקודם בנחלה, יוצאי ירכו קודמין. והאב קודם לכל יוצאי ירכו". הכלל הראשון קובע כי "נחלה ממשמשת והולכת". כלומר, הירושה יורדת לצאצאים של הנפטר. כל יורש – גם אם הוא מת לפני שמת המוריש – מעביר את הנחלה ליורשיו, אך היא אינה יכולה לעצור אצל יורש שאינו בחיים. רק אם אין צאצאים לנפטר שהם בחיים, היא עולה חזרה למעלה. קודם כול לאב, אם הוא בחיים (הוא קודם לאחי המת). אם האב אינו בחיים, הירושה עוברת ליורשיו, היינו לשאר בניו שהם אחי המת. וכשם שהיא ממשמשת למטה (עוברת לצאצאים דרך אבותיהם שמתו) כך היא ממשמשת למעלה, היינו, חוזרת למעלה לאב, ואם אין לו צאצאים בחיים היא ממשיכה למעלה לאבי האב, וכן הלאה. הכלל השני הוא שבמקרה שאין לנפטר צאצאים בחיים, הירושה חוזרת תחילה לאב – אף שהוא אינו מצוין בפירוש בפרשת נחלות שבמקרא, וממנו היא יורדת שוב לצאצאיו.

תופעה ידועה היא שסכסוכי ירושה נוטים להיות טעונים רגשית וקשים ליישוב יותר משאר סכסוכים אזרחיים, משום שהם משלבים אבל על מות קרוב משפחה, תחרות על משאבים כלכליים, ומאבקים על הכרה, שייכות וזיכרון בתוך המשפחה. הדינמיקה המשפחתית אף צובעת את הסכסוך בסיפורים ורגשות המוציאים אותו מגדר סכסוך ממוני אל עבר דרמה סוערת.

גם ספרות השו"ת הרבנית מספקת דוגמאות רבות לדרמות כאלה. אומנם, אם בימי הביניים נעשו הדיונים בדרך כלל בתוך מסגרת מוסכמת של ההלכה, הרי שבעת החדשה המסגרת הזאת נסדקה. תהליכי האמנציפציה, השתלבותם של היהודים במערכות הכלכליות והמשפטיות של המדינה המודרנית, וכן אימוץ אידיאלים של נאורות, שוויון ואוטונומיה של הפרט, העמידו אתגר בפני ההלכה היהודית.

בנושאים כמו ירושת האישה בעיזבון בעלה וירושת הבת בין הבנים נתפס הדין הדתי בעיני רבים

1 ג'סיקה מ' מרגליו, "הלכה יהודית במרחב ים-תיכוני: פרשת צוואתו של הקאיד נסים שמאמה", **ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האיסלאם**, תשפ"א, עמ' 401-418.

* ד"ר רוני שויקה, המחלקה למדעי המידע ויישומי בינה מלאכותית, אוניברסיטת בר-אילן.

מנהמת לבי... ואקרא בקול גדול: אי שמים! האם נטמן ספר יד החזקה הלכות נחלות פ"א? או אם נגנז שו"ע חו"מ סי' ער"ו עד היסוד?... ואחרי צאתנו מלפני היקר ההוא, כמעט גמרתי אומר כי לבעבור נסות אותי באו הדברים, כי לא האמנתי כי יש מסתפק בדברים ברורים כאלה.

אך בני הדוד לא היו מוכנים לוותר על העזבון:

והן בעוון, לא עברו ימים במספר והנה הבעל דין העשוק והרצוצ' כי לו חצי הירושה, בא לפני וידיו על חלציו גנוחי גנח, הושיענו אבינו! אני הוא בעל השאלה הראשונה, ועתה באתי אל אדוני כי הנה קמה כל המשפחה לבית אחי אבי המת לאמור לנו המים, בטענות כוזביות מה שאין הפה יכול לספר. זה אומר כי אין מפשטי המקראות ראה כי הירושה תיטוב לזרע אחות המת. וזה אומר אעיקרא מה לנו ולתורת משה?! והעניין דבר שבממון. וכל דבר שבממון נקריב את משפטו לפני חוקי המדינה. ומה בין זה לזה?

בני הדוד לא היו מוכנים לקבל את פרשנות חז"ל שהירושה עוברת אף בקבר, ובכלל, הם טענו כי המקרה צריך להיות נידון על פי חוקי המדינה ולא על פי הדין הדתי. המהפכות של 1848 שביטלו את גזירת הגטו היהודי ברומא ומינויו של האפיפיור פיוס התשיעי, שנחשב תחילה כרפורמיסט, עודדו את היהודים להשתלב באופן מלא בחברה האיטלקית, ולזנוח את ההלכה. האתגר של הרב חזן היה אם כן לאו דווקא הלכתי, אלא ציבורי וחינוכי. ואכן, בתשובתו (60 עמודים!) שיצאה לאור כספר בשם "נחלה לישראל", הרב חזן טורח לפרש באריכות את המקראות של פרשתנו על פי דעת חז"ל. הוא גם מאריך להוכיח כי אף בזמן החדש, שבו היהודים משתלבים בחברה הכללית, עדיין יש לנו לדון בדיני הירושה על פי ההלכה היהודית. מתוך ערנות לרוח הזמן ואתגריה, הרב חזן אסף הסכמות רבות לפסק זה מרבני אירופה, והדפיס אותם במהדורה השנייה של הספר. בין הסכמות אלו נמצאות גם שתי 'הסכמות' מפורטות מ'כוהני הנוצרים' – תיאולוגים נוצרים שהרב חזן פנה אליהם עם ספרו (מתורגם לאיטלקית) בבקשה להסכמה, ושאת הסכמותיהם פרסם (בתרגום שלו מאיטלקית לעברית) בין הסכמות הרבנים! ככל הנראה זוהי הדוגמה היחידה להסכמות של תאולוגים נוצרים על תשובה רבנית.

שתי פרשות אלו מדגימות יפה את האתגרים שהעת החדשה העמידה בפני המשפט העברי בהלכות ירושה, אם במימוש רצונו המפורש של המת ואם בחלוקת עזבון ללא צוואה; אתגרים שעדיין מהדהדים גם בימינו.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

נידון על פי מערכת המשפט האיטלקית, שכבר ניתקה את היהודים מהדין הדתי.

תשובות הלכתיות בדבר הצוואה יצאו מייד עם היוודע המקרה; תחילה מחכמי ירושלים ולאחר מכן מרבנים נוספים ברחבי המזרח התיכון. יש שהכשירו את הצוואה ויש שפסלו אותה, ומסתבר כי לפחות לחלק מהרבנים שהכשירו את הצוואה היה אינטרס בקיומה, שכן הצוואה כללה תמיכות בחכמי ירושלים וסכום ניכר של 200,000 פרנק להקמת ישיבה שם. שני הצדדים שכרו עורכי דין איטלקיים ונעזרו גם בחוות דעת רבניות שנכתבו לפי הזמנתם. את התוניסאים ייצג דויד קסטלי, תלמיד לשעבר בבית המדרש לרבנים בליבורנו. לאחר לימודיו הרבניים פנה ללימודים אקדמיים ועזב את הדת. בכל אופן, במקרה זה הוא ייצג דווקא את העמדה ההלכתית השמרנית, שלפיה הצוואה אינה עומדת בדרישות ההלכה ולכן היא פסולה. את עיזה ייצג הרב אליהו בן-אמוזג, מרבני ליבורנו המפורסמים ומורו לשעבר של קסטלי, שכתב חוות דעת רבנית להכשיר את הצוואה גם אם לכאורה היא אינה עונה על הדרישות ההלכתיות החמורות. בתשובתו הוא הציג קו ליברלי מרחיק לכת הן בפרשנות רחבה לכלל ההלכתי "דינא דמלכותא דינא", והן בגישתו הגמישה למקורות ההלכה המקובלים וסמכותם. הסכסוך נמשך עשר שנים, והוכרע בבית המשפט לערעורים בפירנצה בשנת 1883. פסק הדין קבע כי נסים שמאמה נחשב אזרח תוניסאי, ולכן הדין צריך להיות מוכרע על פי ההלכה היהודית. אומנם, מרגלין מציינת כי באופן מפתיע, השופט האיטלקי שהכריע על פי ההלכה היהודית(!) שהצוואה תקפה, לא נזקק כלל לחוות הדעת הרבנית שכתב בן-אמוזג ולא ציטט אותה אף לא פעם אחת!

פרשה נוספת שהתרחשה באיטליה כעשרים שנה קודם לכן, הייתה פשוטה הרבה יותר הן מבחינה הלכתית והן מבחינה משפטית, ועדיין עוררה עניין רב. בשנת 1851 פרץ סכסוך על עזבון של יעקב גאליקו מאנקונא, שנפטר עירי ולא הותיר צוואה. ליעקב הייתה אחות יחידה, רג'נה, שנפטרה עוד לפני כן, ולה הייתה בת אחת בשם שמחה, שגם היא כבר לא הייתה בחיים, אולם היא הותירה בת אחת בשם מטילדה ומספר נכדים מבת שנייה שנפטרה בשם רוסיני. על פי ההלכה, וכפי שמלמדת פרשתנו, בת יורשת במקום שאין בנים, ולכן אחותו המנוחה רג'נה זכתה בירושתו והיא אמורה הייתה להעביר אותה הלאה לצאצאיה. העובדה שרג'נה ואף בתה כבר לא היו בחיים בזמן פטירת יעקב אינה משנה. העיזבון אמור היה להתחלק בין הצאצאים החיים של אחותו: מחצית לנכדתה מטילדה ומחצית לילדי אחותה המנוחה רוסיני. אלא שליעקב היו גם בני דוד בחיים, והם טענו שהקרבה שלהם ליעקב גדולה מהקרבה של בת אחייניתו או נכדיה, שהם דור שלישי ורביעי ביחס לנפטר. השאלה הובאה על ידי שמואל ויואנטי, בעלה של רוסיני, לפני ר' ישראל משה חזן, רבה הראשי של רומא², שנדהם מעצם השאלה:

ואני בקוראי שתי דלתות מהשאלה, כמעט נפלו פני ואשתפוך חמימי עלי ועל ממלכתי. כי ראיתי אשר לא דמיתי, תבוא שאלתי מאימתי קורין את שמע בשחרית? דברים פשוטים וגלויים וידועים לתינוק הבורח מבית הספר. ומרוב שיחי שאגתי

2 ראו עליו: יוסף פאור הלוי, הרב ישראל משה חזן: האיש ומשנתו, ירושלים תשל"ז. ראו גם: יאיר שיבר, "פרשת עזבון של יעקב גאליקו", מורשת ישראל 5 (תשס"ח), עמ' 89-105.

